
Վանիկ Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ. (հետախուզություն, բանակ, ՆԳՆ), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015, 746 էջ

Գիտական և առհասարակ ընթերցող հասարակության ուշադրությանն է ներկայացված մի նոր և արժեքավոր մենագրություն: ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վանիկ Վիրաբյանը մանրագնին, համակողմանի վերլուծության է ենթարկել և բազմաթիվ նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա առաջին անգամ հետազոտել է մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք սերտորեն առնչվում են Հայաստանի առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության և հայկական բանակի չմեկնաբանված ու հիրավի կնճռոտ էջերի լուսաբանմանը: Խիստ արդիական այս թեման կարևորվում է մասնավորապես Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության ամբողջացման տեսանկյունից:

Վ. Վիրաբյանը ոչ միայն օգտագործել է արխիվային նորահայտ փաստաթղթեր, այլև ուսումնասիրել մամուլում, ժամանակակիցների հուշերում, պատմագիտական գրականության մեջ ամփոփված տեղեկություններ ու տարբեր տեսակետներ: Նրա քննախույզ մոտեցումից ակնհայտ է դառնում, որ նորաստեղծ հայկական պետականության առջև 1918-1920 թթ. ծառայել էին հատուկ ծառայությունների՝ հետախուզության և հակահետախուզության, ինչպես նաև պետական անվտանգության լիարժեք համակարգեր, կարգապահ և մարտունակ կանոնավոր ազգային բանակ ստեղծելու հիմնախնդիրներ:

Հեղինակն առաջին անգամ հանգամանալից պատմաքննական վերլուծության է ենթարկել ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունքի գործառույթները 1918-1920 թթ. միջազգային ասպարեզում և աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների պայմաններում, ինչպես նաև Հայաստանի ամբողջ տարածքում (Կարսի մարզ, Զանգիբասար, Նախիջևան և այլուր) և հարևան երկրներում (Ադրբեջան, Վրաստան) թշնամական նկրտումների բացահայտման և կանխարգելման ուղղությամբ:

Հավաստի փաստերի ուսումնասիրության հիման վրա Վ. Վիրաբյանը ապացուցում է, որ ՀՀ հետախուզական բաժանմունքը 1918-1920 թթ. որոշակի աշխատանքներ է իրականացրել նաև երկրի սահմաններից դուրս՝ իր գործունեության ոլորտում ընդգրկելով Անդրկովկասը, Ռուսաստանի

հարավը և Հյուսիսային Կովկասը: Մասնավորապես արժեքավոր է Թուրքիայում հայ հետախույզների ծավալած գործունեության լուսաբանումը: Աշխատանքն իրականացվում էր արտաքին գործերի նախարարության միջոցով, որն իր ներկայացուցչություններին կից ուներ հետախուզական ապարատ ու գործակալական ցանց, որոնց միջոցով անհրաժեշտ տեղեկություններ էր հավաքում Թուրքիայի և թուրքական բանակի վիճակի, նրա տեղադրության, թվաքանակի, ծրագրերի, տարածաշրջանային այլ հարցերի մասին (էջ 175-238): Վ. Վիրաբյանը այս առումով կարևոր տեղ է հատկացրել նաև հանրապետության առջև կանգնած անվտանգության ապահովման խնդիրների իրագործման տեսանկյունից ՀՀ հետախուզական ծառայության և արտաքին գործերի նախարարության միջև համագործակցության հաստատման հարցին, ինչպես նաև բացահայտել նրանց միջև առկա տարաձայնությունները, որոնք խոչընդոտել են հետախուզական մարմինների արդյունավետ աշխատանքը (էջ 24-32):

Արժանահավատ սկզբնաղբյուրների հիման վրա Վ. Վիրաբյանը անդրադարձներ է կատարում ՀՀ հետախուզական ծառայության ֆինանսական հնարավորություններին, ՀՀ կառավարության կողմից հատկացվող սուղ միջոցներին, ինչն էապես կաշկանդել է հայ հետախույզների գործունեության արդյունավետությունը: Նա եզրակացնում է, որ այդ գումարները հնարավոր էր ավելացնել, եթե պետական տարբեր օղակներում և տնտեսության մեջ չգերիշխեին թալանը և ներքին քառուրտը, չարաշահումներն ու պետական ունեցվածքի կողոպուտը, անկանոն գորամասերում աչքի զարնող կամայականությունները և Հայաստանի տարածքում մուսուլման բնակչության հակահայկական և հակապետական ընդվզումները, աստիճանավորների բյուրոկրատիան, մեծ չափերի հասնող կաշառակերությունը և այլն (էջ 44-59):

Վ. Վիրաբյանը ներկայացնում է նաև Ջանգեզուրի շրջանում ՀՀ հետախուզական ծառայության գործադրած ջանքերը Ադրբեջանի կառավարության մեքենայությունների բացահայտման և կանխարգելման խնդրում (էջ 127-128, 135-136): Այսպես, հեղինակն ապացուցում է, որ հայկական հետախուզական ծառայության գործուն աջակցությամբ է զանգեզուրցիներին, հայ զորապետներին և մասնավորապես Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ գործող հայկական բանակի զորամասերին հաջողվել 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում կանխել գեներալներ Ալի աղա Շիխլինսկու և Սամեդ բեկ Մեհմանդարովի հրամանատարությամբ գործող ադրբեջանական զորքերի ագրեսիան Սյունիք-Ջանգեզուրի շրջանում (էջ 148-154): Այդուհանդերձ, հարկ ենք համարում մեր խոսքը կենտրոնացնել հայ պատմագրության մեջ բոլորովին չհետազոտված, փոխարենը Վ. Վիրաբյանի կողմից քննարկված հիմնահարցերից մեկի վրա, որն առնչվում է Առաջին Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների գործունեությանը՝ միտված իր

դեմ Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ կազմակերպած քայքայիչ գործողությունների կանխարգելմանը:

Ուշադրության է արժանի հեղինակի բացահայտած իրողություններից ևս մեկը: ՀՀ հետախուզական ծառայություններն իրենց համեստ հնարավորություններով հարկադրված էին լրջորեն դիմակայել ադրբեջանաթուրքական գործակալների՝ հայկական սահմանի ամբողջ երկայնքով ծավալված գործունեությանը: Բացի դրանից, այդ պայքարը ընթանում էր նաև բուն ՀՀ տարածքում՝ տեղի մուսուլման բնակչության դեմ, որը, ձևավորելով ինքնուրույն կառավարություններ Ախալցխայում, Կարսում, Արալիխում (Սուրմալուի գավառ) ու Նախիջևանում և միաժամանակ Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի տարածքների վրայով կապեր հաստատելով Ադրբեջանի հետ, թուրքական գործակալական ցանցով օղակել էր Հայաստանը՝ սպառնալիք դառնալով հայ ժողովրդի խաղաղ, ստեղծարար աշխատանքի համար (էջ 112-126, 129-134, 137-142):

Վ. Վիրաբյանը անդրադառնում է ադրբեջանա-թուրքական նկրտումներին Կարսի մարզի մի շարք բնակավայրերում, ինչը հաստատվում է նաև ֆրանսիական ռազմական ներկայացուցչության սպա Ա. Պուադեբարի վկայությամբ: Վերջինս փաստել է 1918 թ. վերջին և 1919 թ. սկզբին թուրք գործակալների քարոզչական գործունեությունը Աղբաբայի, Ջարուշատի, Արդահանի և Օլթիի շրջանում՝ «երկրորդ Ղարաբաղ» ստեղծելու նպատակով: Նա վկայակոչում է հավաստի փաստեր 1919 թ. Արդահանի շրջանում վրացական զորամասերի լրտեսական հրահրիչ գործողությունների մասին: Ի դեպ, այդ առիթով բողոք է ներկայացվել նաև Երևանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մախարաձեին (էջ 115-117, 122-125, 135, 144, 194-195 և այլն):

Գրախոսվող մենագրությունում ներկայացված է ադրբեջանա-թուրքական ակտիվ գործունեությունը Շարուր-Նախիջևանում և այլ շրջաններում, որտեղ թուրքերը դեռևս 1918 թ. Երևանի նահանգից հարկադրաբար հեռանալիս թողել էին որոշ թվով սպաներ՝ մուսուլման ազգաբնակչությանը օգնելու համար: Վ. Վիրաբյանը շրջանառում է հետաքրքիր փաստեր այն մասին, որ 1919 թ. ամռանը թուրքական 15-րդ կորպուսից ՀՀ տարածքի տարբեր մասեր էին ուղարկվել արհեստավարժ գործակալներ՝ ընդգրկելով նրանց անունները դասալիքների ցուցակում, որոնց հայկական հետախուզությունը ստիպված էր հակադրել՝ ձեռնարկելով համապատասխան գործողություններ (էջ 128, 140, 180-181, 190-191, 196, 207 և այլն):

Հեղինակը հետաքրքիր փաստեր է բերում նաև այն մասին, որ իրադարձությունների սաղմնավորման հենց սկզբից ՀՀ հետախուզական ծառայությունը տեղեկացված է եղել թուրք-ադրբեջանական մեքենայությունների մասին Ջանգիբասարում, Բոյուք-Վեդիում՝ օգտվելով Երևանում գտնվող Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության բացահայտ աջակցությունից, ինչից ելնելով՝ 1920 թ. սկզբին Հայաստանի կառավարությունը հա-

տուկ որոշում է ընդունում ճնշել խռովարարական շարժումները Կարսի մարզի Զարուշատ, Աղբաբա և այլ բնակավայրերում՝ սկզբնապես ձեռնամուխ լինելով իրավիճակի հանգուցալուծման խաղաղ տարբերակին (էջ 128-129, 136-141, 147-175, 200 և այլն):

Վ. Վիրաբյանը կարևորել է ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության գործունեությունը՝ ուղղված Թուրքիայի ձեռնարկած ռազմաքաղաքական պատրաստությունների և մեքենայությունների դեմ: Հենվելով առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող արխիվային վավերագրերի վրա՝ նա, ըստ էության, մերժում է Կ. Սասունու և Վ. Արծրունու փաստագուրկ տեսակետները՝ կապված թուրքական բանակի թե՛ թվաքանակի և թե՛ ծրագրերի մասին հայկական հետախուզության ունեցած իբր թե աղոտ պատկերացումների կամ նույնիսկ բացարձակ չիմացության վերաբերյալ, որի հետևանքով հայկական կողմը չի կարողացել արդյունավետորեն հակազդել Քյազիմ Կարաբեքիրի բանակի հետախուզիչների գործունեությանը (էջ 168, 176-177, 181-182, 191, 270 և այլն): Հեղինակը ցույց է տալիս, որ ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է հայթայթել արժեքավոր տեղեկություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրվող սադրանքների մասին, այլև մերկացրել է և կանխել հակառակորդի լրտեսական գործունեությունը ՀՀ տարածքում, որն ապացուցելու համար նա վկայակոչում է Առաջին Հանրապետության ՆԳ նախարարներից մեկին՝ Ա. Գյուլխանդանյանին, որը ևս փաստել է Հայաստանի զինվորական հետախուզական մարմինների իրազեկությունը թուրքական բանակի կանոնավոր զորամասերի տեղաշարժերի մասին Օլթիի, Սարիղամիշի և Ալաշկերտի ուղղությամբ և այլուր (էջ 157, 173, 179-180 և այլն): Ավելին, համադրելով բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր, ինչպես նաև վկայակոչելով Ռ. Հովհաննիսյանի կողմից շրջանառության մեջ դրված որոշ օժանդակ նյութեր, Վ. Վիրաբյանը փաստում է Անդրկովկասում թուրքական նախապատրաստությունները, բանակային սպաներին Անկարայից տրված հրահանգները՝ Հյուսիսային Կովկասում և Ադրբեջանի Հանրապետությունում տեղավորվելու և մասնավորապես ադրբեջանական բանակում հոժարակամ ծառայության մտնելու առնչությամբ: Նման հեռահար ռազմավարությունը հետագայում գործուն դեր է խաղացել հայ-ադրբեջանական սահմանային կռիվներում, Երևանի նահանգում հրահրված խռովություններում (էջ 125, 180-181 և այլն):

Ի հայտ բերելով ժամանակակիցների և մասնավորապես Վ. Արծրունու վկայակոչած տեղեկություններում առկա հակասությունները՝ Վ. Վիրաբյանը գտնում է, որ հայկական հետախուզական բաժինները բավարար իրազեկված էին Մոսկվայի և Անգորայի միջև կապերի հաստատման, թուրքերին՝ բոլշևիկների ցուցաբերած ռազմական օժանդակության, ինչպես նաև սահմանագլխին թուրքերի ռազմական նախապատրաստությունների և, ինչը շատ ավելի էական է, ՀՀ կառավարության ու զինվորական իշխանու-

թյան դատապարտելի անտարբերության մասին: Ավելին, հմտորեն վերլուծելով մի շարք կարևոր ռազմահետախուզական ամփոփագրեր, նա հանգում է հիմնավոր և միանգամայն իրատեսական եզրակացության, որ չնայած հետախուզական ծառայությունների հաղորդած տեղեկության որոշ հակասականություններ և աղոտություններ՝ Հայաստանի քաղաքական-կուսակցական դեկավար շրջանները և զինվորական բարձրաստիճան այրերը իրոք անհրաժեշտ խելամտությամբ չեն վերաբերվել ստացած տեղեկությանը, նույնիսկ հակառակը՝ անհետատեսորեն կողմնորոշվել են աշխարհաքաղաքական իրադրության թելադրանքով և մեծ տերությունների քաղաքական շահերին հարմարվելով և ռազմավարական խարդավանքներին կուլ գնալով: Հեղինակը իր տեսակետը հիմնավորելու համար վկայակոչում է նաև Ալ. Խատիսյանին, որը փաստել էր, որ Հայաստանի Հանրապետության դեմ խնամքով նախապատրաստվող թուրքական հարձակման մասին առաջին տեղեկությունները հայկական կառավարության խուզարկու մարմինները ստացել են դեռևս 1920 թ. օգոստոսին (էջ 154) և ժամանակին իրազեկել Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ պատերազմը կանխելու կամ ագրեսորին զսպելու նպատակով, սակայն վերջիններս դրան առանձնապես կարևորություն չեն տվել, որն ավելի է ոգևորել թուրքերին, որոնք Մուստաֆա Քեմալի ջանքերով այդ ժամանակ բոլշևիկների հետ շահավետ համագործակցության եզրեր էին հաստատել:

Կարծում ենք, իրավացի է Վ. Վիրաբյանը՝ արձանագրելով, որ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժինն իր հնարավորությունների շրջանակներում տեղեկություններ է հայթայթել թե՛ 1919 թվականին (երբ արդեն կարծես թե կազմակերպվել էր նրա տարբեր օղակների աշխատանքը), թե՛ 1920 թվականին (երբ բարենպաստ պայմաններ էին առկա նրա գործունեության համար)՝ ընդհուպ մինչև 1920 թ. Սևրի օգոստոսյան խանդավառության օրերը, և թե՛ 1920 թ. երկրորդ կեսին, երբ Եվրոպայի հակաթուրքական որոշումները Թուրքիային մղեցին բոլշևիկների հետ մերձեցման: Հենվելով բազմաթիվ փաստերի վրա՝ հեղինակը իրավացիորեն պնդում է, որ հայկական հետախուզական ծառայությունը բավարար չափով տեղեկացված է եղել Կարմիր խաչի դրոշի քողածածկույթի ներքո բոլշևիկյան կառավարության կողմից թուրքերին մատակարարված մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք, ինչպես նաև Սվազ և Մալաթիա դեղորայք փոխադրելու մասին, որոնք բաշխվել են հունական ու հայկական ռազմաճակատներում գործող թուրք զինվորներին: Նա մեջբերում է նաև հետախուզական բաժանմունքի ձեռքբերած Քյազիմ Կարաբեքիրի հայտարարությունը, որ դաշնակից բոլշևիկները իրենց միշտ զենք ու ռազմամթերք են մատակարարել, ինչի շնորհիվ նրանց դժվար օրերը մնացել են ետևում (էջ 181, 183, 187, 192 և այլն):

Վ. Վիրաբյանը բերում է Հետախուզական բաժանմունքի հայթայթած որոշ ուշագրավ փաստեր այն մասին, որ թուրքերը Կ. Պոլսում կազմակերպել են հետախուզական բյուրո, որի գործակալները պետք է աշխատեին

Վրաստանի սահմանագծի մոտ և հետևեին Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Ըստ այդմ նրա կողմից բերվում են հետաքրքիր փաստեր, որոնք վկայում են, որ այդ ժամանակ թուրքերը հավաքագրել էին հայերենին տիրապետող բազմաթիվ վրացիների և ռուսների՝ Հայաստան ուղարկելու և Գերմանիայում տպագրված մեկ միլիոն թուրքական կեղծ լիբրաներ տարածելու, տեղում հայկական չեկերը արժեզրկելու և հայկական շուկայում անարխիա սերմանելու ու տնտեսական քառսը խորացնելու նպատակով (էջ 213):

Սույն մենագրությունում քննության է առնված չափազանց հետաքրքիր մի հարց ևս. կարևորություն է տրվել Կ. Պոլսից հայ հետախույզ, կապիտան Տ. Դևոյանցի՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկած մի շարք տեղեկատվական ծրարներին, որոնցում ուշագրավ փաստեր կան թուրքական գործերի տեղաշարժերի, նրանց մի շարք ռազմաքաղաքական ձեռնարկումների և նախապատրաստությունների մասին: Դրանք ընդգծված հակահայկական միտվածություն ունեին և մաթեմատիկական ճշգրտությամբ հետազայում իրականության վերածվեցին, սակայն ՀՀ պաշտոնական իշխանության, մասնավորապես զինվորական նախարարության կողմից անտեսվեցին, ավելին, գնահատվեցին որպես «Դևոյանցի ցնդաբանություններ»: Վ. Վիրաբյանը առանձնահատուկ նշանակություն է տալիս 1919-1920 թթ. Տ. Դևոյանցի՝ Կ. Պոլսից ուղարկած մի շարք հեռագրերին ու ամփոփագրերին և այն տեղեկատվությանը, որ անգամ դեռ 1920 թ. մայիսին Հայաստանի Հանրապետության վրա նախապատրաստվող թուրքական հարձակման մասին, որն ուղղակի անտեսվեց ՀՀ բարձրագույն իշխանությունների և զինվորականների կողմից (էջ 187, 236-237, 270 և այլն):

Հեղինակի կողմից մանրամասն անդրադարձ է կատարվել նաև ՀՀ հետախուզական մարմինների կողմից Հայաստանի տարածքում թշնամու գործակալների գործունեության կանխարգելման աշխատանքներին, որոնց արդյունքում բացահայտվել և կանխվել է Անտոն Մարոկուտտիի, Իվան Տարականովի և այլոց հայկական պետության դեմ ուղղված քայքայիչ գործունեությունը, որոնք ՀՀ զինվորական դատարանի կողմից դատապարտվել են և կրել իրենց պատիժը բանտում (էջ 238-258):

Մենագրության մեջ Վ. Վիրաբյանը հանգամանալից անդրադարձել է 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերի նախարարության, միլիցիայի տարբեր օղակների ստեղծման աշխատանքներին որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևոր բաղկացուցիչների, փաստական հարուստ հիմքի վրա վերհանել դրանց աշխատանքում տեղ գտած թերություններն ու բացթողումները: Միաժամանակ հեղինակի կողմից բացահայտվել են ՆԳՆ մարմինների համագործակցության եզրերը ՀՀ հետախուզական մարմինների հետ, ինչպես նաև ի ցույց են դրվել տեղ գտած ձախողումներն այդ բնագավառում (էջ 254-255):

Վ. Վիրաբյանը հանգամանալից պարզաբանել է ՀՀ կառավարության գործադրած ջանքերը հայկական բանակում զանգվածային տարածում գտած դասայրության, անկանոն խմբավորումների ու ջոկատների հակաօրինական և գործնականում հակապետական գործողությունների հաղթահարման ուղղությամբ, որոնք ցավոք անհրաժեշտ արդյունավետություն չունեցան բյուրոկրատական քաշքշուկների, հանցավոր շահարկումների, կաշառակերության և անհամար գեղծարարությունների պատճառով, որոնք արդյունք էին նաև ՆԳ մարմինների և հատկապես կանոնավոր բանակի կառույցների և «խմբապետական համակարգի» միջև առկա հակամարտության: Հեղինակը ըստ ամենայնի ձգտում է կարևորել ՀՀ կառավարության ու պետության զինված խմբերի կողմից կատարվող հանցագործությունները կանխելու ջանքերը, որոնք կարևոր էին բանակաշինական ու պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման գործընթացները կյանքի կոչելու տեսանկյունից (էջ 371-423):

Նա հայկական բանակը ներկայացրել է որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչ՝ ձգտելով համակողմանի բացահայտել կուսակցական խմբակցությունների ռազմավարությունն այդ խնդրում: Հայկական բանակը ստեղծվել է ռուսական ձևանմուշով և կոչված էր լուծելու ՀՀ առաջ ծառացած անվտանգության հիմնախնդիրները (էջ 310-371): Հեղինակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ ՀՀ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևորագույն այդ համակարգը մի շարք դժվարություններ, սայթաքումներ ունեցավ, այն դիմազրկվեց, թուլացավ և որոշակի իմաստով բարոյալքվեց, ոգու ահռելի կորուստ ունեցավ, չկարողացավ հաղթահարել իր մեջ արմատացած վախը և դիմակայել ավելի մեծ փորձությունների՝ Ադրբեջանի հետ տևական հակամարտությանը, և վերջապես՝ թուրք-հայկական 1920 թ. աղետալի պատերազմին, առավել ևս, երբ այդ բանակի մի մասը պարզապես անմարտունակ դարձավ, իսկ մյուս մասը, ինչպես դա տեղի ունեցավ Ղարաբաղի պարագայում, դաշնակիցների կողմից խաբեությամբ դուրս բերվեց ռազմաքաղաքական առճակատման թատերաբեմից, որը նաև ՀՀ թշնամիների կողմից լավ հաշվարկված ռազմավարության արդյունք էր, և դա այն պարագայում, երբ հայկական զորքը փառավոր հաղթանակ էր տարել Մարդարապատի 1918 թ. հերոսամարտում, և անշուշտ՝ 1918 թ. դեկտեմբերին վրաց-հայկական երկշաբաթյա հաղթական պատերազմում:

Վ. Վիրաբյանի պատմաքննական անդրադարձը անցյալի դասերին, կարծում ենք, միանգամայն ուսանելի է մեր օրերի պետաքաղաքական զարգացման գործընթացների իմաստավորման տեսանկյունից: Հեղինակը գիտատեսական բարձր մակարդակով քննության է ենթարկել նաև ՀՀ հետախուզական ծառայության և բանակի, ՆԳՆ մարմինների հնարավորինս փոխկապակցված գործունեության ամբողջական պատմությունը, որը ժամանակին անտեսվել է խորհրդահայ պատմագրության կողմից:

Հարկ է նաև հատուկ նշել Վ. Վիրաբյանի կողմից գիտական շրջանառության մեջ դրված այն հսկայածավալ արխիվային նորահայտ փաստերի մասին, որոնք ամփոփված են վեց արժեքավոր ու փաստական նյութով հարուստ հավելվածներում և զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում մասնագետ պատմաբանների և մասնավորապես Առաջին Հանրապետության պատմության հետազոտողների համար: Հեղինակն առաջին անգամ հայ պատմագիտության մեջ գիտական շրջանառության մեջ է դրել ՀՀ Զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի բոլոր 22 ռազմահետախուզական ամփոփագրերը, և մասնավորապես Տ. Դևոյանցի դիտարժան փաստերով առատ զեկուցագրերը և այլ փաստաթղթեր:

Վ. Վիրաբյանի այս հիմնարար մենագրությունը կարևոր ներդրում է հայ պատմագիտության մեջ, որն անտարակույս իր արժանի տեղը կգտնի պատմաբանների, ընթերցող լայն հասարակայնության, պետական և քաղաքական գործիչների գիտատեսական հետաքրքրությունների զինանոցում:

ՎԱԼԵՐԻ ԹՈՒՆՅԱՆ